

Elçin QALİBOĞLU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutunun

aparıcı elmi işçisi

e-mail: elcin.galiboglu@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2024.2.21>

**AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA İNSAN-TƏBİƏT
MÜNASİBƏTLƏRİ**

Xülasə

İnsan təbiətdir, təbiət insandır. İnsan təbiətsiz, təbiət insansız yaşaya bilməz. Təbiət başqa canlılarla insana mahiyyətə fərq qoymur; təbiətdəkilərin insan kimi dünyanı dərk etmək imkanı yoxdur, ancaq insan təbiətin səhvini düzəldir, başqa canlılardan fərqi olduğunu göstərir. Təbiətin indiki biçimə gəlməsi birdən-birə olmayıb. Dünyadakı insanların ağı da şübhəsiz, indiki kimi deyildi. Təbiət insana qoynunda səxavətlə yer vermişdi. İnsan dünyaya heyran idi. Təbiətin nemətlərindən faydalanırdı. Gördüyü nə varsa, anlamağa çalışırdı, hər şey ona qəribə gəlirdi, səbəbini tapmağa çalışırdı. Ağı inkişaf etdikcə günəşin doğmasını, batmasını, yağışın yağmasını, ildırımın çaxmasını, qarın yağmasını, çayın axmasını mənalandırırdı, möcüzə sayırdı. Əcdad insana göy çox uca, əçatmaz gəlirdi, dağda isə nəşə qəribə bir həyanlıq, vüqar duyurdu...

Məqalədə Azərbaycan folklorunun demək olar, hər bir janrında rast gəlinən insan-təbiət münasibətləri araşdırılır, gərəkli qənaətlərə gəlinir.

Açar sözlər: təbiət, insan, folklorda təbiət-insan münasibətləri, su-insan, dağ-insan, ağac-insan.

Elchin GALIBOGLU

HUMAN-NATURE RELATIONS IN AZERBAIJANI FOLKLORE

Summary

Human is Nature, Nature is Human. Human cannot live without Nature, and Nature cannot live without Human. Nature does not essentially make a distinction between Human and other creatures; Those in Nature do not have the opportunity to understand the world like Human, but Human shows that he is different from other creatures by correcting Nature's mistake. The current form of Nature did not come into being all of a sudden. Undoubtedly, the minds of people in the world were not like today. Nature generously gave Human a place in its bosom. Human admired the world. He benefited from the blessings of Nature. He tried to understand everything he saw, everything seemed strange to him, he tried to find the reason. As his mind developed, he interpreted the sunrise, sunset, rain, lightning,

snow, and the flow of the river as miracles. The sky seemed very high and incomprehensible to Human, and he felt something strangely shy and proud in the mountain...

The article examines the Human-Nature relationship encountered in almost every genre of Azerbaijani folklore and draws the necessary conclusions.

Keywords: *Nature, Human, Nature-Human relations in folklore, Water-Human, Mountain-Human, Tree-Human.*

Эльчин ГАЛИБОГЛУ

ОТНОШЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА И ПРИРОДЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

Человек – это природа, природа – это человек. Человек не может жить без природы, а природа не может жить без человека. Природа не делает существенного различия между человеком и другими существами; У обитателей природы нет возможности понимать мир так, как человек, но человек показывает, что он отличается от других существ, исправляя ошибку природы. Современная форма природы не возникла внезапно. Несомненно, сознание людей в мире было не таким, как сегодня. Природа щедро предоставила человеку место в своем лоне. Человек был поражен миром. Он воспользовался благами природы. Он пытался понять все, что видел, все казалось ему странным, он пытался выяснить, почему. По мере развития своего ума он интерпретировал восход солнца, закат солнца, дождь, молнию, снег и течение реки как чудеса. Одному небо казалось очень высоким и непонятным, и он чувствовал что-то странно робкое и гордое по поводу горы...

В статье рассматриваются взаимоотношения человека и природы, встречающиеся практически в каждом жанре Азербайджанского фольклора, и делаются необходимые выводы.

Ключевые слова: *природа, человек, отношения природа-человек в фольклоре, вода-человек, гора-человек, дерево-человек.*

Giriş. Dünyada çoxlu uluslar, hər birinin də yaranışla bağlı təsəvvürləri var. Xalqımızın qədimdən bəri təbiətlə bağlı yaranan duyumu bu gün də canlıdır, yaşarıdır. Bu gün təbiətin qorunması ilə bağlı çağırışlar artdıqca insanın bu acınacaqlı durumu düzəldəcəyi ümidləri də artır. Azərbaycan insanı əcdaddan gələn təbiətə münasibətini ardıcıl, yaradıcı inkişaf etdirməklə dünyaya örnək ola bilər. Bu, bizim xalq olaraq mənəvi borcumuzdur. Həm də meşə fondunun, içməli su imkanının az olduğu ölkəmizdə təbiətə mənəvi yanaşma bəsləməyimiz təbii sayılmalıdır. Qloballaşan dünyada çözümlü çətin qayğılar isə artmaqdadır.

Tədqiqat. İlk mifoloji düşüncədə Tanrıçılıq görüşləri əcdadın dünyaya, həyata, insana, təbiətə münasibətini formalaşdırdı. Tanrıçılıqda dünyadakından yaran-

ma ideyası var, Tanrı dünyadadır, dünyadan qıraqda deyil. Əcdad Türk dünyanın yaradılışında iştirak edir, Tanrısı ilə birdir, Tanrısına ərklidir. Tanrı da əcdadla birdir. Qədim türk panteonu Xeyirlə Şərin savaşı, Şərin gec-tez məhv olacağına inam ideyası üzərində qurulub. Göy Tanrı əcdadla birdir, doğmadır. “Oğuznamə”də Oğuz kosmosunun yaranması sxeminə baxaq: Əvvəlcə Oğuz doğulur; Günəş şüası şəklində yerə enən qızla evlənir, Gün, Ay, Ulduz adlı üç oğlu olur; Oğuz daha sonra gölün ortasındakı ağacın koğuşunda tapdığı qızla evlənir, ondan da Göy, Dağ, Dəniz adlı üç oğlu olur. Bu, mifoloji əcdad Oğuzun dünya yaradılışında iştirakına inamı bildirir (2, 29).

“Oğuz kağan” mifini özünün “Oğuz mifologiyası” adlanan monoqrafiyasında doğuluş konsepti ilə bağlı geniş təhlil etmiş S.Rzasoyun gəldiyi qənaətə görə, qəhrəmanlıq tipologiyasının bütün mifoloji sistem element və xassələrini özündə daşıyan “Oğuznamə” eposu da qəhrəmanın – Oğuz kağanın doğuluşu ilə başlanır. “Doğuluş” bir mifologem olaraq mifoloji kosmogenezin əsasını təşkil edir. Mifoloji dünya modelində gerçəkləşən dünyanın strukturunun bütün özünəməxsusluğu bu doğuluşa münəcər olunur. Doğuluş öz strukturuna görə qatbaqat paradigmatik quruluşa malik mürəkkəb semiotik sistemdir. Burada doğuluş – yaradılışla bağlı müxtəlif süjet, mifologem və obrazlar biri-biri ilə paralelləşmiş və biri-birinə transformasiya olunmuşdur. “Oğuz kağan” mifində də müxtəlif mifoloji təsvir kodlarının (zooloji, antropoloji, astral və s.) biri-birinə kodlaşmasını müşahidə edirik. Oğuz kağanın bir insan olaraq doğuluşu eyni zamanda canlı və cansız dünyanın bütün mənalı ünsürlərinin doğuluşunu özündə işarələyir. Bu da öz növbəsində həmin kodları təcəssüm etdirən mif tiplərinin bir-biri ilə paradigmatik bağlılığından irəli gəlir. Bütün miflər vahid kosmoqonik mif ətrafında birləşir (3, 90-91).

Əcdadın fitri duyumu səhərin cəzbində, çayların axarında, dağların vüqarında, səmanın ucalığında, Günəşin doğuluşunda – şəfqətində, qürubda (Günəşin batmasında), gecənin sehrində mənliliyini görür. Bu, insani yaradıcılığın elə bir ölçüsüdür ki, əcdadın ulus olmaq, dövlət qurmaq, bir sözlə, hər mənada var olmaq imkanlarını yaradır, əcdad aşkarladığı sınırsız qüdrətiylə var olur.

“Dədə Qorqud”da (“Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy”da) Basatın doğuluşu-yaranışı əcdad funksiyası ilə bağlıdır. Hər şeydən öncə boyun quruluşu, məzmunu qədimliyini sübut edir. Başqa yandan buradakı inanclar – türkün ruhən bağlı olduğu tapınış məqamlarını işarələyir. Təpəgöz Basatdan kimliyini soruşarkən Basatın ona cavabı: “...Anam adın sorar olsan – Qaba Ağac! Atam adın deirsən – Qağan Aslan! Mənim adım sorarsan, – Aruz oğlu Basatdır, – dedi” (4, 132). Burada Basatın soyunu ağaclarla və aslanla bağlaması əcdaddan soraq verməsidir: Basatın yaradılışını şərtləndirən əcdadın izləri aydın olur. Mifologiyada, ümumən türk mifologiyasında ağac geniş yayılmış, mürəkkəb semantikaya malik obrazdır. Türk mifologiyasında ağacın kultlaşdırılması dərin kökləri olan inanclara bağlıdır. Ağaclarla bağlı bütün bu mifik təsəvvür, inanc, obraz, funksiyalar Azərbaycan əfsanələrində də izlərini saxlayıb. Bunların hamısı bu və başqa biçimdə yaradılış mifinə bağlıdır.

“Dədə Qorqud”da 16 il kafirlərin əsiri olan Bamsı Beyrəyin geri dönməsini xəbər verən Baniçiçəyə qaynatası Baybörə deyir: “...Sağ-salamat gəlib çıxsın, qarşıdağı dağ yaylağın olsun! Soyuq-soyuq sular bulağın olsun!” (4, 205).

“Qazan xanın oğlu Uruzun dustaq olduğu boy”da Qazan oğlunu belə oxşayır: “Uca dağımın zirvəsi oğul! Coşğun sularımın daşqını oğul!” (4, 228).

Uruz: “Qarşı yatan uca dağlar istəsə, el yaylar, Aşqın-daşqın sellər-sular istəsə, axar-çağlar. Qaracığ atlar sağlam olsa, qulun verər, Qaytabanda qızıl dəvə sağlam olsa, doğar-törər, Yaylaqdakı ağca qoyun sağlam olsa, quzulayar, İgid bəylər sağlam olsa, oğlu doğular”... (4, 229).

Dastanlarımızda insan-təbiət birliyi yetkin biçimdə ifadəsini tapır. Koroğlunun qılınıcı ildırım parçasından, atları dərya atlarından. Azərbaycan muğamlarında, ayrıca olaraq Azərbaycan aşıq sənətində insan-doğa birliyinin ifadəsi tamdır. Sazımızda Tanrıçılıq ruhu, səsi aydın şəkildə duyulur. Azərbaycan zurna-balaban sənəti başdan-başa Təbiəti soruq verir: haraylı, yenilməz, döyüşkən, coşğun ruhlu Türk insanının həm də hədsiz zərifliyini, həlimliyini çatdırır.

Novruz bayramının ruhunda əcdadın təbiətlə birikməsi var: Novruzun ümum Şərqiyyəti var, ancaq ən yaxşı, yetkin ifadəçisi Azərbaycandır, Azərbaycan-Türk ruhudur. Zərdüştlükdən gələn “Təmiz fikir, təmiz söz, təmiz əməl” ideyası ilə Novruzun ruhu mənalanıb, əcdadın fitri duyumunun təsdiqi kimi ulusal özü üstə inkişaf edib. Azərbaycan folklorunun demək olar, hər bir janrında (əmək nəğmələrində, mərasim nəğmələrində, mövsüm nəğmələrində, əfsanələrdə, rəvayətlərdə, ata sözlərində, məsələlərdə, laylalarda, oxşamalarda, mahnılarda, bayatılarda, nağıllarda, tapmacalarda, yanıltmaclarda və s.) insan-təbiət doğmalığından yaranan birliyin izlərini görmək olur. Hər hansı bir mətndə özünəinamlı, yaradıcı, fəhmlı insan obrazı varsa, orada mütləq doğanın etkisi var.

Adət-ənənə, mərasim və rituallarda da insan-təbiət birliyi özünü göstərir. Bu da təbiidir: insan təbiətdədir, bütün hadisələr təbiətdə baş verir. İnsanın halı, halsızlığı, xeyirliyi, şərliyi təbiətdə ifadəsini tapır. Burada “əksini tapmaq” demək olmur, azdır, “ifadəsi” uyğundur, çünki təbiətlə insanın qarşılıqlı birliyi var, bu birliyin canlı təsirləri insanın təbiətə yadlığının, ya da doğmalığının ölçüsünü göstərir.

Folklorun bu və ya başqa çoxsaylı janrlarında insanın təbiətə doğmalığı, həyanlığı, dərdkeşliyi ilə yanaşı amansızlığı, ruhsuzluğu, səbirsizliyi, kobudluğu və s. var. Əcdad - insan təbiətdə özünü görür, ancaq bu, hamıya aid deyil. Folklor düşüncəsi ulusallığın bəşəriliyi təsdiq edən ölçüsünü yaradır, burada qətiyyətlən güzəşt yoxdur. Əcdad – insan səhvini anlayır, dərslərini alır, sonrakı peşmançılıq isə fayda vermir. “Koroğlu”da Rövşənin unutulmuşluğu, tələskənliyi (7 ildən bir qaynayıb daşan Qoşabulağın suyundan kor olmuş atası Alı kişi üçün vaxtında qaba doldurmağı unutmaması, səbirsizlik edib 39-cu gün deşik açıb tövləyə baxması, nəticədə Qıratın və Düratın qanadlarının yoxa çıxması) (5, 51, 57) uyğun mif-əfsanə örnəkləri bu sıradandır. Doğa ilə bir olmaq, onun acı-ağrısını hiss etmək, Doğa kimi duymaq əcdadın fitri keyfiyyətlərindən idi.

Əcdadın Təbiətə münasibəti doğma idi, onun əzəli ritmi ilə yuxudan oyanır, yuxuya gedirdi. Təbiətin hər gününü təkrarsız bir ömür kimi yaşayırdı. Bu duyğular əcdadın ağılında, ürəyində ölmür, itmir, ardıcıl inkişaf edən hissiyyatında yeni çalarlar yaradır, hansısa əmək, əkinçi, sayacı, sağın, ovçu, balıqçı, hana nəğmələrinə çevrilirdi. Folklorda təbiətdən qıraqda yaranan nəşə yoxdur, hamısı İnsanın burada var olmasının, təbiətdən fərhlənməyinin, kədərlənməyinin ifadəsidir.

Təbiət səxavətlidir, insan ağacdan (meşədən), sudan (bulaqdan, göldən, dənizdən), torpaqdan, oddan və s. bəhrələnir, təbiətin balası olduğundan anasına qarşı çıxmır. Bu, insanın artıq ibtidailikdən çıxdığı, dil açdığı, ağılının yetkinləşməyə başladığı dövrdür. İnsan torpağın təkə məhsul vermədiyini anlayır, mənəvilik (ruh-sallıq) deyilən bir keyfiyyətin olduğunu görür, sonucda torpağın yurd, vətən müqəddəsliyi yaranır; bu ilahi hal insanın ağılında yaranıb gerçəkləşir. Yaşadığı torpağın qoxusu onun üçün dünyanın ən gözəl ətri olur, çünki torpaq varlığını təsdiq edir.

Suyun ilahiliyi əcdad düşüncəsində: su ilə bağlı təsəvvürlər insana sadəcə, əkinini suvarmaq, başqa ehtiyaclarını ödəmək üçün deyil, daha böyük anlamda dünyanın əlvanlığını, sonsuzluğunu anlamaq, Tanrıçılıqda-dünyayaradıcılıqda əcdad insanla birgə rolunu anlamağa yardımçı olur.

Od insanı soyuqdan qoruyur, məişətində hava-su qədər əvəzsiz olur, ancaq ağıl inkişaf etdikcə anlayır ki, onun istilik keyfiyyətindən çox mənəvi tərəfi – ruhunu coşdurən, duyğusallığı yaradan, ağıldan otə idrakına yön verən mənəvi qüdrətdir. Habelə küləyin (yelin əsməsi), yağışın yağması, şimşəyin çaxması ağılda, duyğuda obrazlaşdırılır. Zahirən o çağkı düşüncənin müəyyən örnəkləri bu gün bizə primitiv gələ bilər, ancaq mətnlərdəki ruhun intuitivliyi, yaranış, deyiliş çağı məsələnin heç də sadə olmadığını göstərir.

Alqışlarda dağın (“Qarlı qara dağların yığılması!”, “Yüksək qara dağlarım sana yaylaq olsun!”), suyun (“Qamən axan körklü suyun qurumasın!”, Qara başım qurban olsun, suyum, sana!” və s.), kutsallaşdırılması mahiyyətcə Tanrıçılıq ruhundan gəlir. Dağ folklor düşüncəsində yenilməzlik, güc-qüvvət rəmzidir. Dağ obrazı həmişə özünün sanbalını qoruyub, əcdad, yurddaş düşüncəsində ideallaşdırılıb. İdeallaşdırılmanın səbəbi türk ruhunda dağ obrazına olan sevgidən irəli gəlir. Bu gün də belə duyğunun kutsallığını qoruyub saxlaması ulusal xarakterin doğayla birliyindən güc alması anlamına gəlir.

Türk tanrıçılığında insan özündəki qüdrəti doğada görür, doğadakı qüdrəti özündə. Beləcə, qəribə, hardasa aydınlanması çətin olan, əslində ruhun gözüylə görünən, ağılüstü dərk olunan mənzərə göz önündə açılır. Dağ əcdad düşüncəsindəki Tanrıdır, hər şeyə qadirdir. Türk tanrısı türk insanıdır. Türk özündəki qeyri-adi duyumla Tanrı obrazı arasında ilahi uyumlu bağlılıq tapır, təbiəti (təbiətdəkiləri) tanrılaşdırır. Tanrı türkcə ərkli olduğu dərəcədə də türk Tanrısına ərklidir. Ona görə də dağ (İnsan) Tanrının “nahaq qan eləməsinə” (Ələsgərdə) görür, ancaq ondan küsmür, əlini üzür. Dağın “nahaq qan salması” doğa halının ifadəsidir.

Qədim türklər təbiətçi olublar, təbiətə səcdəli yanaşıblar. Bu yanaşmanı folklor örnəklərimizdə aydınca görə bilirik. Türk ruhu yaradıcıdır, təbiətin ilahi, yaradıcı gücünü duya, öyə, onunla doğmalaşa bilir. Türk ruhu habelə təbiətin ilahiliyini duyduğu, anladığı dərəcədə özü də bu ruhun qoruyucusudur. Konkret Azərbaycan folklorunda insanın təbiətdəkilərə (uyğun bildiyinə) çevrilməsi faktına bu ölçüdən yanaşmaq uyğundur.

Bu yerdə məsəllərdən bir neçəsinə baxaq. “Ağac kökündən su içər” (1, 24): Burada ağac elə insan deməkdir əslində. İnsanın öz elinin, soyunun, dilinin qoruyucusu olması, görüb-götürdüyü ənənəni yaşatması tələbi var. O deməkdir, ağac dibindən su içib gücləndiyi kimi, insan da göz açdığı ailədə yaxşı-pis şeyləri görür, tərbiyə alır, qüdrətlidirsə, özünü yaradır, atası-anası olur.

“Ağac əyildi – sındı, igid əyildi – öldü” (1, 24): Burada ağacın əyilməsi ilə igidin əyilməsi arasında paralellik axtarılır. Ağacın əyilməsi, sınması – hardasa doğal qarşılır, insanın əyilməsi, əhdinə dönük çıxması isə ölüm kimi dəyərləndirilir. Güzəştisizliyin sərtliyi var – ağla yetən, ömürdə bitən...

“Damcı inadıyla daş dələr” (1, 127): Damcı uzun müddət daşın üstünə düşdükdə oyuq yaradır. İnsanın məqsədi uğrunda usanmadan mübarizə aparmasına, sonda istəyinə yetəcəyinə inam bildirilir.

Bu gün dünyanın hər yerində sağalmaz xəstəliklərin artması insanın təbiətdən ayrılmasının faciəvi sonucudur. Türkəçarələr əcdadın təbiətdən gələn qədim sağlıq qaydasıdır. Şəxsən türkəçarələrdən yararlanıram, insan-təbiət birliyini canlı yaşayıram: bu, duyğularımın ardıcıl köklənməsi nədənlərindəndir...

Bu gün də poeziyamızda insan-təbiət münasibətləri öyülür. Aşıq sənətində Ələsgərdə (“Ölsün Ələsgər tək qulların, dağlar!”), ötən yüzildə poeziyamızda S.Vurğunda (“Üzü bəri baxan dağlar, Mənim sizdə nəyim qaldı?”) və b. uyğun örnəklər var.

Xatirə. Hələ məktəbə getmirdim. Yaz gəlmişdi. Dədəm göydələn qoşa nararmudu ağaclarının altında yer belləyirdi. Qəfil soruşdum: – Bu ağacların neçə yaşı var? Dədəm dedi: – Ağacın yaşını bilmək istəyirsənsə, get qulağını daya, özü sənə deyəcək. Gerçəkdən dədəmin bu sözünü həqiqi saydım. İnandım ki, ağac danışır. Qulağımı tutdum gövdəsinə. Mənə elə gəldi ki, ağac nəsə dedi, ancaq başa düşmədim...

4-5 yaşım olardı, yazın gəlişiylə həyatımızda cücərən rəngbərəng otların sehrinə düşmüşdüm. O rəngləri indi də nəinki xatırlayıram, hətta görürəm! Budur, şabranı armudla lətənc armudun qoşa calağının evə baxan səmtindəyəm. Buradakı dünya mənimdir, heç yanda bu gözəllik yoxdur, ola bilməz! Olsa da bu gözəlliyə çatmaz, bu, bir başqa dünyadır. Bu sehrli dünyanı həm də ağımda, ruhumda yaradırəm ardıcıl olaraq, ona görə də illərdir yaz gəlir, o əlvan otlar torpağın bağrından sıyrılıb çıxdıqca yamyaşıl olur, sonra xırdaca güllər açır, o güllərdən dəstə bağlayıram, doyunca baxıram, baxıram... Bu gözəllik məni bəxtiyar eləyir, düşüncəyə dalmağı öyrədir. Kimsəyə nəsə deyə bilmirəm. Sanki duyuram, desəm, güllərlər. Bəlkə də məni anlayan tapıldadı, bilmirəm...

İllər ötmür, ötə bilmir, ona görə ki, yaddaşımda zamanı tutub saxlamışam: kəndimizi gəzirəm, tez-tez eşitdiyim Azərbaycan kəlməsini elə doğulduğum kəndim Kalvaya aid eləyirəm. Ona görə ki, Azərbaycanı həm bu gözəlliyin ruhu olaraq anlayıram. Hələ uşaqlıq çağındayam, o yaşıdır ki, başqa yerlərə getməmişəm, heç Kalvadan başqa kəndlərin olduğu haqqında təsəvvürüm belə yoxdur...

Kəndim ömrümün əzəli, yəni başlanğıcıdır: təbiətdə doğulmaq, uzun illər təbiətin qoynunda yaşamaq, onunla iç-içə olmaq xoşbəxtliyini verdi mənə. Uşaqlığımın keçdiyi, içimdə ağac kimi bitdiyi kəndim! Duyğularımın boy atdığı, böyüdüüyü kəndim! O illərin hamısı təzəydi, bənzersiziydi. Ona görə ki, ilk dəfə yaşayırdım. Hər gördüyüm mənim üçün yeniydi, maraqlıydı. Dünyaya heyran-heyran baxırdım, sevinirdim, kövrəlirdim, inanırdım, şübhələnirdim. Dərdimi deməyə kimsə tapmayanda özümə qapılırdım. Özümlə dost olmağı o zaman öyrəndim.

İndiyə kimi təbiətə saysız şeirlər yazılıb, mahnılar qoşulub, müxtəlif istiqamətlərdə elmi araşdırmalar yazılıb, ancaq yenə də yadlıq baş alıb gedir. İndi yaşımın bəlli vaxtında o gözəllikləri nisgilli xatırlamağım insanın kökündən az qala qopub təbiətə özgüləşməsinin qarşısını ala bilmir. Ümitsizləşməyə isə haqqım yoxdur: kədərim təbiətə doğmalığımı artırır. Elə bil Q.Rüstəmovun “Sona bülbüllər”inə qulaq asıram.

Nədən insan təbiətə qənim kəsildi? Ona görə ki, özümlüyündən ayrıldı. Son illər kəndə gedəndə meşələrin, yolların qırağında, dərələrin yaxasında zibilin hər cür çeşidini görürəm, nəfəsim tıncıxır. Plastik qablar ağacların gövdəsinə sarmaşlıq kimi sarılıb, köklərinə ilişib bağrını yarıır. Kim eləyir bunu? Sənayeləşən, təbiətsizləşən insan. Ancaq gün kimi aydındır ki, folklorun demək olar, bütün janrları təbiətdə yaranıb. Nə qədər acı olsa da, təbiətə müqəddəslik duyğusu itən yerdə yeni folklor örnekləri yaranmır.

Kənd şəhərə oxşayacaqsa, şəhərləşəcəksə, artıq insan yaşamının kənd janrı yoxa çıxmaqdadır demək. Kəndə gedənin içində ağaclarla, yollarla, dağlarla, bulaqlarla, çaylarla, göylə, Günəşin doğmasıyla, batmasıyla, səhərin heyranlığıyla, gecənin sehriylə, sükutuyla danışmaq gərəyi (ehtiyacı) yoxdursa, deməli, içlərdə o həsrət ölüb. İnsan təbiətdən ayrılında özündən ayrılır. İnsanın qəribliyi nə zaman başlayır? Özüylə - ruhuyla, habelə təbiətlə bir olmayanda.

İçimdə kəndimin təbiətini yaşadıram. Bu gün o təbiət yoxdur əslində. Hər kəndə gedəndə uşaqlığımdakı o təbiəti axtarıram. Getdiyim yerlər çox zaman gözümə adıləşir. Ancaq yaddaşımda, ruhumda həmişədir, adıləşməyə qoymuram. Hətta istəsəm də axıracan adıləşməz. Ona görə ki, ruhumla qoruyuram. Aqibətlə zarafat etmək olmur.

İnsanlararası münasibətlər virtuallaşdıqca təbiətə yanaşmada da yadlıq artır. Təbiətin qoynunda insanları indi daha çox yeyib-icmək düşündürür, nəinki təbiətin mənasına dalmaq, onunla bir olmaq, ruhlanmaq. İnsanlıq imkanını az-çox aşkarlamayanın, təbiətdə insan görməyəninin ruhlanması baş tutmur. Çünki təbiətlə birlik doğmalıqdan yaranır. Bundan sonrakı dövəndə elmlərarası inteqrasiyanın qaynağı, ən böyük imkan əslində təbiətdə axtarılmalıdır. İnsan təbiətə öncəki kimi doğma-

laşdıqca özündəki insanlıq imkanını da aşkarlayacaq; bu, onun hərtərəfli yaradıcılığına təkan verəcək.

Sonuc. Azərbaycan folklorunda əcdad ruhu təbiətin Günəşiyə, səmasıyla, səhəriylə, gecəsiylə, çayıyla, bulağıyla (su ilə), ağacıyla birdir. Folklor düşüncəmizin mayası təbiətdən gəlir: əcdad təsəvvüründə ilkinlik təbiətdəndir: hər şeydən öncə ona görə ki, insanın jest və mimikalardan nitq imkanına kimi yol keçməsi, dil yiyəsi olması, cəmiyyət qurması (cəmiyyətləşməsi) təbiətdə mümkün olub. Dünyanın bütün bölgələrində xalqlıq imkanına yetənlər bu aqibəti yaşayıblar. Ancaq əsas məsələ təbiətə ilahi, insani yanaşmadadır. Şişirtmədən demək olar, türk düşüncəsində bu yön uluslar içərisində nadirliyi, bənzərsizliyi ilə seçilir. Dağın, göyün, Günəşin, ağacın və s. insanlaşmış obrazlarının olması doğul olaraq folklorumuzdakı əcdad düşüncəsinin yaşarılığından gəlir. Ölməyən, yoxa çıxması mümkün olmayan bu duyğu yüzildən-yüzilə, soydan-soya keçir, ənənə beləcə qırılmadan yaşayır. Burada dağ – vüqar, ləyaqət (ərdəmlik) rəmzidir, həmişə möhtəşəmdir, yenilməzdir, çünki özündə ilahilik keyfiyyəti daşıyır, Tanrılıq mahiyyətli (yəni yenilməz, mənəvi keyfiyyətlərə yetmiş, iradəli) insan obrazındadır. Dağda insanı görmək özünü anlayan, duyan, təbiətin böyüklüyünü anladığı dərəcədə də özüylə onun arasında mənəvi birlik görən əcdad düşüncəsindən gəlir.

Azərbaycan folklorunda zəngin ifadəsini tapan insan-təbiət münasibətlərinin folklorşünaslıqda ardıcıl olaraq araşdırılması sabahımız üçün gərəkli amillərdən sayıla bilər. Çoxsaylı folklor örnəklərindəki məqamların təhlili insanın bundan sonra da təbiətə ilahi-insançı yöndən yaşamasını qaçılmaz edir. Bu gün dünyada ekoloji tarazlığın pozulması səbəbindən yaranan fəsadları hər birimiz gerçəkdən yaşadığımız bir çağda sözügedən mövzunun aktuallığı danılmaz səciyyə daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, Bakı, 2004, 264 səh. Tərtib və ön sözün müəllifi C.Bəydili.
2. Qaliboğlu E. Yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri. Bakı, Elm və təhsil, 2020, 180 səh.
3. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası (metod, struktur, rekonstruksiya). Bakı: Nurlan, 2009, 363 s.
4. Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
5. Koroğlu. Bakı, "Lider" nəşriyyatı, 2005, 552 səh. Mətni hazırlayıb tərtib edənlər: İsrəfil Abbaslı, Bəhlul Abdulla.

*Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 16.09.2024
Son variant: 26.09.2024*